

Gwara regionu

Autor: Halina Karaś

Gwary kociewskie dialektolodzy zaliczają do szeroko rozumianego dialektu wielkopolskiego (zob. Kociewie na mapie dialektu wielkopolskiego). Jednocześnie bardzo silne i liczniejsze pod względem cech językowych są związki Kociewia z dialektem mazowieckim niż z wielkopolskim. Gwary kociewskie bliskie są gwarom ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej i Kujaw, a szczególnie Malborskiego. Gwary kociewskie i malborskie uważa się za najmłodsze i najbardziej nowatorskie dialekty kontynentalne Pomorza Gdańskiego, tj. dialekty typowo polskie, a nie pomorskie (jak kaszubskie). [Za: Zuzanna Topolińska Kaszubsko-tucholska i kaszubsko-kociewska granica językowa, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, X, Łódź 1964, s. 16&caption=Granica kociewsko-kaszubska}Na północy gwary kociewskie sąsiadują z kaszubszczyzną, od które bardzo wyraziście się różnią. Granica kaszubsko-kociewska jest wyraźna (bez częstego w takich wypadkach pasa przejściowego) i prawie niezmienna od początku XX wieku. Od zachodu Kociewie graniczy z Borami Tucholskimi. Granica kociewsko-tucholska jest rozmyta; charakteryzuje się pasem wsi, w których gwarze występują pewne cechy kociewskie, a pewne borowiackie. Położenie Kociewia przy tak ważnym i ruchliwym szlaku osadniczym, jaki stanowiła Wisła, sprawia, że dla charakterystyki gwar kociewskich ważne jest wskazanie, kiedy i skąd dane zjawiska językowe się pojawiły lub kiedy i w którym kierunku się wycofały. Przyczyną wytworzenia się gwar kociewskich były prawdopodobnie nie tyle czynniki kolonizacyjne – najpierw w średniowieczu fala osadnictwa kujawsko-chełmińskiego, a następnie od XVI w. – mazowieckiego, co kulturowe, przede wszystkim ustawiczne związki Polski z Gdańskiem, idące biegiem Wisły, i szerzące mowę centralnej Polski (kujawsko-chełmińską i mazowiecką) uznawaną za bardziej kulturalną. Dwie podstawowe cechy fonetyczne, stanowiące kryteria podziału na dialekty polskie, łączą Kociewie z dwoma wielkimi zespołami dialektalnymi. Gwary kociewskie charakteryzuje bowiem brak `{tt}149|mazurzenia{/tt}` (por. drożdżówki `{mmp3}S6601.mp3{/mmp3}`, barszczyk `{mmp3}S6602.mp3{/mmp3}`, rozpuszczone `{mmp3}S6603.mp3{/mmp3}`, czynstowanie `{mmp3}S6604.mp3{/mmp3}`), tak jak dialekt wielkopolski, ale `{tt}81|fonetyka międzywyrazowa nieudźwięczniająca{/tt}` jest zgodna z dialektem mazowieckim (np. tak rano, z jabłek i byli, Tać jak my). Prawdopodobnie jest to cecha wtórna, szerząca się z Mazowsza, ale nie pozostały ślady dawnej wymowy, gdyż brak tu form historycznie złożonych, typu niósem / niózem (jest: ja niós). `{tt}81|Fonetyka międzywyrazowa nieudźwięczniająca{/tt}` jest zatem wynikiem późniejszej ekspansji mazowieckiej na te tereny, podobnie jak i inne liczne cechy mazowieckie. Szczególnie ważny przy charakterystyce gwar kociewskich jest fakt braku a pochylonego (np. ja byłam zła, ja pamiętam). Wyróżnia on bowiem w sposób zdecydowany Kociewie z pozostałych obszarów gwarowych północnej Polski. Cecha ta zbliża też gwary kociewskie do języka ogólnego, w którym również dawnemu a długiemu odpowiada a jasne. Pozostałe samogłoski pochylone, tj. e, o, pochodzące z dawnych samogłosek długich, podobnie jak w większości gwar polskich, zachowują się jako odrębne dźwięki lub – częściej e pochylone – podwyższa jeszcze swoją artykulację i utożsamia się z samogłoską wysoką i/y, np. świcónce `{mmp3}S6605.mp3{/mmp3}`, wisz `{mmp3}S6606.mp3{/mmp3}`, szyroke `{mmp3}S6672.mp3{/mmp3}`, chlyw `{mmp3}S6682.mp3{/mmp3}` = świecące, wiesz, szerokie, chlew. `{tt}231|Samogłoski nosowe{/tt}` tracą rezonans nosowy w `{tt}315|wygłosie{/tt}`, jednocześnie -ą nieco podwyższa artykulację, stąd daje mniej lub bardziej ścieśnione o, czasem bliskie u, np. poświécónko `{mmp3}S6607.mp3{/mmp3}`, ze sobo `{mmp3}S6641.mp3{/mmp3}`, dzwóniu `{mmp3}S6639.mp3{/mmp3}`, dadzo `{mmp3}S6640.mp3{/mmp3}` = poświéconką, ze sobą, dzwonią, dadzą; -ę ulega odnosowieniu w -e, np. na pastyrke `{mmp3}S6608.mp3{/mmp3}` = na pasterkę; ale ponieważ biernik lp. rzeczowników żeńskich najczęściej utożsamia się z mianownikiem, to oznacza pierwotną `{tt}283|szeroką wymowę ę{/tt}`, np. na chałupa `{mmp3}S6609.mp3{/mmp3}`, choinka `{mmp3}S6610.mp3{/mmp3}`, miałam cała dupa sina `{mmp3}S6611.mp3{/mmp3}` = na chałupę, choinkę, miałam całą dupę siną, poświadczaną w literaturze przedmiotu. W śródgłosie natomiast ę wymawiana jest wąsko przez naszych informatorów, pochodzących z północnego Kociewia, np. czynstowanie `{mmp3}S6604.mp3{/mmp3}`, ryncznie `{mmp3}S6642.mp3{/mmp3}`, nie byńdze `{mmp3}S6643.mp3{/mmp3}` = częstowanie, ręcznie, nie będzie; podobnie występuje wąska wymowa ą, np. tysiunclecia `{mmp3}S6648.mp3{/mmp3}`, soumsiady `{mmp3}S6612.mp3{/mmp3}`, pobłóndził `{mmp3}S6613.mp3{/mmp3}`, piountek `{mmp3}S6645.mp3{/mmp3}`, dziewińcdziesiónt `{mmp3}S6646.mp3{/mmp3}` = tysiąclecia, sąsiady, pobłędził, piątek, dziewięćdziesiąt. Prawie na całym Kociewiu (z wyjątkiem niewielkiego obszaru na północy) grupa eN wymawiana jest szeroko paralelnie do szerokiej wymowy samogłoski nosowej ę, jako aN: sianam `{mmp3}S6614.mp3{/mmp3}`, pociągam `{mmp3}S6647.mp3{/mmp3}` = sianem, pociągami. Wymowa ta szybko się wycofywała, gdyż była często wyśmiewana, np. powiedzeniami: nie bańdzie Mniamniec pluł nam w gamba; cilander pank na same śwanta. Grupa oN charakteryzuje się natomiast wymową zwężoną jako óN, czyli przed spółgłoskami nosowymi zawsze samogłoska o wymawiana jest wąsko: słóne `{mmp3}S6615.mp3{/mmp3}`, ogón `{mmp3}S6649.mp3{/mmp3}`, bómba

- {mmp3}S6680.mp3{/mmp3} świncónki {mmp3}S6616.mp3{/mmp3}, zapómne {mmp3}S6617.mp3{/mmp3}, doum {mmp3}S6618.mp3{/mmp3}, koumin {mmp3}S6619.mp3{/mmp3}, świcónce {mmp3}S6605.mp3{/mmp3}, postrojónne {mmp3}S6620.mp3{/mmp3}, zielónne {mmp3}S6621.mp3{/mmp3}, odrobiónne {mmp3}S6622.mp3{/mmp3} = słone, ogon, bomby, święconki, zapomnę, dom, komin, postrojone, zielone, odrobione. Związki gwar kociewskich z dialektem wielkopolskim to – oprócz braku mazurzenia – takie cechy, jak:
- rzadko już dźwięczne w po spółgłoskach bezdźwięcznych, czwartek {mmp3}S6650.mp3{/mmp3}, czwórkami {mmp3}S6651.mp3{/mmp3};
  - końcówka -ma w 1. os. lmn. trybu rozkazującego (wspólna dla Kociewia, Borów Tucholskich, części Kujaw i Wielkopolski), np. róbma, pizma = róbmy, pizmy;
  - wspólne słownictwo, np. koryto ‘żłób’, łeb ‘piasta w kole wozu’, szpice ‘szprychy’. Bardzo silne i liczne są nawiązania do dialektu mazowieckiego, por.
  - stwardnienie w’ w grupach św’, ćw’, dźw’, czyli wymowa: śwecili {mmp3}S6623.mp3{/mmp3}, śwontki {mmp3}S6624.mp3{/mmp3} = świecili, świętki; oraz w stwardnienie m’ w końcówce -ami: grzybamy {mmp3}S6625.mp3{/mmp3}, z grzybamy {mmp3}S6626.mp3{/mmp3}, wiosłamy {mmp3}S6652.mp3{/mmp3}, deskamy {mmp3}S6653.mp3{/mmp3}, z psamy {mmp3}S6654.mp3{/mmp3} = grzybami, wiosłami, deskami, psami, a także w zaimku mi;
  - twarda {tt}250|spółgłoska l{/tt} przed i, tu wymawianym jako głoska pośrednia między i a y, np. rozdzielali {mmp3}S6655.mp3{/mmp3}, spadli {mmp3}S6657.mp3{/mmp3}, rozebrali {mmp3}S6656.mp3{/mmp3}, postawili {mmp3}S6658.mp3{/mmp3}, powycinali {mmp3}S6659.mp3{/mmp3}, mieli {mmp3}S6660.mp3{/mmp3}, wycinali {mmp3}S6661.mp3{/mmp3} = rozdzielali, spadli, rozebrali, postavili, powycinali, mieli, wycinali;
  - miękkie ch’ w pierwotnej grupie chy: chiba {mmp3}S683.mp3{/mmp3} = chyba;
  - twarde k, g przed e: kedyś {mmp3}S6662.mp3{/mmp3}, dzwunkem {mmp3}S6663.mp3{/mmp3}, szyroke {mmp3}S6672.mp3{/mmp3}, jakeś {mmp3}S6665.mp3{/mmp3}, pol’ske {mmp3}S6666.mp3{/mmp3} = kiedyś, dzwonkiem, szerokie, jakieś, polskie;
  - {tt}198|przejście śródgłosowego -ar- > -er-{/tt},: poderty, wyterty, zaperty, derł, terł, umerł, zzerł = podarty, wytarty, zaparty, darł, tarł, umarł, zzarł;
  - przyrostek -ak w nazwach istot młodych, np. dzieciak, cielak, prosiak;
  - wspólne słownictwo, czasem o szerszym zasięgu, np. chodaki ‘stare buty z odciętymi cholewami’, trzon ‘dno pieca chlebowego’, jagła, jaglija ‘świerk’.
- Ogólnie północnopolskie cechy o szerokim zasięgu lub charakterystyczne dla części gwar północnej Polski to:
- zrównanie i i y, czyli wymowa i niemiękczonego poprzedzających spółgłosek lub wymowa głoski pośredniej między i a y, np. rybaki {mmp3}S6667.mp3{/mmp3}, wikopane {mmp3}S6668.mp3{/mmp3}, wyłóżyli {mmp3}S6671.mp3{/mmp3}, wszisko wipalane {mmp3}S6669.mp3{/mmp3}, dziewczyny {mmp3}S6670.mp3{/mmp3} = rybaki, wykopane, wyłóżyli, wszystko wypalane, dziewczyny;
  - asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, nieobecna w naszych nagraniach, ale dobrze poświadczona w opracowaniach, por. formy kamnuszki zmniata = kamuszki zmiata w zagadce kociewskiej;: Co to jest? Szachta machta, dziurawa płachta, // Po polu lata, kamnuszki zmniata.
  - charakterystyczna {tt}170|odmiana liczebnika dwa{/tt} tylko z formą dwa (bez dwie) stosowaną w połączeniach z rzeczownikami wszystkich rodzajów,: dwa dziewczyny, dwa kobiety;
  - upowszechnienie się form męskoosobowych na –li w czasie przeszłym: byli przecież te różne śledziki; brzótki byli rozpuszczone, dzieci rzucali, byli przecież pierótki, te boumby w powietrze pošli, wszystkie okna powylały, drzwi się pootwierali, dziewczyny robili;
  - wspólne północnopolskie słownictwo, np. gęste mleko ‘zsiadłe mleko’, obora ‘podwórce’, paśnik ‘pastwisko’, wybudowania ‘domy stojące za wsią’, gżegzółka ‘jaskółka brzegówka’, rozgrania ‘rozwidlona gałąź’, snadka ‘płytk’ (o wodzie). Cechy szczególne gwar kociewskich to – oprócz braku a pochylonego – przede wszystkim innowacje fleksyjne, polegające na uproszczeniu odmiany wyrazów. Gwary kociewskie wraz z malborskimi pod tym względem są zaliczane do najbardziej nowatorskich. Wymienić tu należy takie zjawiska, jak:
  - końcówka -óm w 1. os. lp. w czasie przeszłym, pierwotnie tylko w r. męskim, następnie utrwalona dla obu rodzajów: męskiego i żeńskiego (czyli używana zarówno przez mężczyzn, jak i przez kobiety), dziś sporadyczna ze względu na uproszczenie odmiany przez wprowadzenie {tt}93|form analitycznych czasu przeszłego{/tt}, typu ja skakał, por. np. w piosence ludowej: Szedłóm ja raz boram, boram malinowim, // Natrafiałóm trzech panianków, zbieireli jagody;
  - formy 3. os. liczby mnogiej czasu przeszłego na -eli zamiast ogólnopolskiego -ali, np. śpieweli {mmp3}S6627.mp3{/mmp3}, szmageli, wynaszeli {mmp3}S6628.mp3{/mmp3}, powynaseli

{mmp3}S6629.mp3{/mmp3} = śpiewali, smagali, wynaszali (tj. wynosili), powynosili;

- opisowe formy czasu przeszłego z zaimkami i partykułą że z dołączaną odpowiednią końcówką: żem pobiłndził {mmp3}S6613.mp3{/mmp3}, żem pošli {mmp3}S6630.mp3{/mmp3} = pobiłndziłem, poszliśmy // myśmy poszli; partykuła często bywa opuszczana, stąd jeszcze prostszy typ odmiany: ja {mmp3}S6631.mp3{/mmp3} chodził {mmp3}S6632.mp3{/mmp3}, ja był chłopcem, ja miał siedemnaście lat {mmp3}S6673.mp3{/mmp3}, ja robił {mmp3}S6674.mp3{/mmp3}, to ja dostał strachu {mmp3}S6675.mp3{/mmp3} = chodziłem, woziliśmy // myśmy wozili, byłem, miałem, robiłem, dostałem; a więc {tt}93|formy analityczne czasu przeszłego{/tt} tylko z zaimkiem sygnalizującym poszczególne osoby; ale obok tego liczne są {tt}89|formy 1. os. lmn. czasu przeszłego{/tt} z końcówką -m: wyślim {mmp3}S6633.mp3{/mmp3}, zapchelim {mmp3}S6634.mp3{/mmp3}, musielim {mmp3}S6676.mp3{/mmp3}, jechalim {mmp3}S6677.mp3{/mmp3}, przynieślim {mmp3}S6635.mp3{/mmp3} = wyszliśmy, zapchaliśmy, musieliśmy, jechaliśmy, przynieśliśmy;
- w czasie terażniejszym nie tylko usuwane są oboczności samogłoskowe (e – o, por.: ja biorę – ty bierzesz), lecz także i spółgłoskowe (r – rz): ja bierze – ty bierzesz (tak też Malborskie i Kaszuby);
- {tt}88|formy 1. os. lmn. czasu terażniejszego{/tt} i przyszłego prostego z końcówką -m, np. przyjdziem {mmp3}S6678.mp3{/mmp3}, przyniesiem {mmp3}S6636.mp3{/mmp3} = przyjdziemy, przyniesiemy;
- formy 2. os. lmn. rozkaznika i {tt}92|formy 2. os. lmn. czasu terażniejszego{/tt} trybu oznajmującego z końcówką -ta, np. chodźta {mmp3}S6679.mp3{/mmp3} = chodźcie; czy w piosence kociewskiej śpiewanej do tańca U balwierzu, czyli u fryzjera: Gólta brodi, gólta brodi, // Włosi wiriwajta, //A jak broda ogolita, // Wósy wiriwajta!;
- zrównanie form biernika z mianownikiem nie tylko rzeczowników, lecz także zaimków i przymiotników na skutek {tt}283|szerokiej wymowy ę{/tt}, czyli końcówki -ę, która ustaliła się w bierniku liczby pojedynczej w całej {tt}43|deklinacji{/tt}, np. na dwunasta {mmp3}S6637.mp3{/mmp3}, miałam cała dupa sina {mmp3}S6611.mp3{/mmp3}, w świętojańska noc {mmp3}S6638.mp3{/mmp3} = na dwunastą, miałam całą dupę siną, w świętojańską noc. W słowotwórstwie kociewskim warto zwrócić uwagę na niektóre {tt}273|przyrostki{/tt} tworzące nazwy ekspresywne (zgrubiałe i zdrobniałe), np.:
- w zgrubieniach: or, np. gapior, guzior, krzakor – pochodne od wyrazów: gapa, guz, krzak; -ora, np. babora, mamora, muchora, siatora, chuściora, od: baba, mama, mucha, siatka, chustka; -ón: ślepón, zmarzlón, psión ‘psisko’; kotón ‘kocisko’; koślón ‘koślawy’;
- w zdrobnieniach: -uszek, np. kamuszek, kubuszek (ogp. kamyczek, kubeczek); -iszek/-yszek: garnyszek, czubyszek, woryszek (ogp. garnuszek, czubeczek, woreczek), -aszek: robaszek, chłopaszek (ogp. robaczek, chłopaczek). Dobrze poznane zostało słownictwo gwar kociewskich, szczególnie dzięki 3-tomowemu słownikowi kociewskiemu ks. Bernarda Sychty. Kociewie jest terenem, na którym brak wyraźnej odrębności w zakresie rodzimego słownictwa, stąd też wyrazów specyficznie kociewskich jest niewiele, np. babuś, buś ‘dziadek’; dannik, gałka ‘żrenica’; kijanki ‘paliki osadzone w płozach sań’; klep ‘bijak u cepów’; kraty ‘sztachety’; prędkie ‘wczesny’; zarznice, żarznice ‘ospa’;. Większość leksyki ma szerszy zasięg, nieograniczony do Kociewia. Na gwary kociewskie oddziaływał w przeszłości silnie język niemiecki. Germanizmy te mają jednak na ogół zasięg szerszy, wspólny dla całej Polski północnej lub jej części, np. albrat ‘skrzynia do siekania mięsa’; blutka ‘kiełbasa z krwi’; leberka ‘wątrobianka’; muszkibada ‘cukier’; cuk, bana ‘pociąg’; szmaguster ‘zwyczaj bicia różgami w drugi dzień świąt wielkanocnych’; sychta ‘warstwa snopów’; munia ‘pysk krowy’; falga ‘dzwono u koła’; ryf / ryfa ‘obręcz na kole’; szyca / szycel ‘szczyt wozu’; midwach ‘miejsce nad klepiskiem’; tylwant / tylbant ‘przegroda z desek między sąsiekiem a klepiskiem’;. Wpływem niemieckim można objaśniać częste użycie strony biernej, np. już móm wszystko kupione, panna młoda je pożegnana, ón ma ta książka przeczytana = już wszystko kupiłem, pożegnali pannę młoda, przeczytał tę książkę. Gwary kociewskie ulegają w dużym stopniu wpływom języka ogólnego. Kociewiaci wyzbywają się zwłaszcza cech wyśmiewanych i uświadamianych jako gwarowe, np. szerokiej wymowy grupy eN i nosówki -ę. Pewne cechy gwarowe utrzymują się jednak bardzo dobrze i zostały poświadczane w naszych nagraniach. Modna obecnie tendencja do podkreślania odrębności regionalnych też przyczyniła się do ożywienia gwar kociewskich. Gwary kociewskie jako stosunkowo bliskie językowi ogólnemu ekspandowały na tereny sąsiednie, w Malborskie, Bory Tucholskie, nawet na południowe Kaszuby, niwelując szereg różnic językowych.

Stan gwar kociewskich dziś Gwary kociewskie dialektolodzy zaliczają [Urbańczyk 1957, Kucała 1991, Nitsch 1960] do szeroko rozumianego dialektu wielkopolskiego (zob. Mapa dialektu wielkopolskiego). Jednocześnie bardzo silne i liczniejsze pod względem cech językowych są związki Kociewia z dialektem mazowieckim niż z wielkopolskim. Gwary kociewskie bliskie są gwarom ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej i

Kujaw, a szczególnie Malborskiego. Gwary kociewskie i malborskie uważa się za najmłodsze i najbardziej nowatorskie dialekty kontynentalne Pomorza Gdańskiego [Górniewicz 1967, 147], tj. dialekty typowo polskie, a nie pomorskie (jak kaszubskie). Różniące się w szczegółach ujęcia przynależności dialektalnej Kociewia przedstawia w swoich pracach Kazimierz Nitsch. W Dialektach języka polskiego zalicza gwary kociewskie do drugiej – po Wielkopolsce wraz z Krajną i Borami Tucholskimi – serii dialektów niemazurzących, w których wyróżnia pięć typów: kujawski, chełmińsko-dobrzyński, kociewski, malborsko-lubawski i ostródzko-warmiński [Nitsch 1958, 94]. Natomiast w Wyborze tekstów gwarowych (wydanie drugie) Nitsch lokuje Kociewie w szeroko rozumianym zespole dialektalnym wielkopolskim, w grupie kujawskiej [1960, mapa i spis treści]. (Zob. Mapa nr . Położenie Kociewia na mapie dialektalnej Polski wg K. Nitscha). Nieco inaczej przynależność dialektalną Kociewia ujmuje w artykule Historia badań nad dialektami północnej Polski, grupując w jeden typ dialekty nowsze (grudziądzko-kociewskie i malborsko-lubawskie), przeciwstawiając je dialektom starszym (krajniacki, tucholski, bydgoski i chełmiński) i ostródzko-warmińskim [Nitsch 1956, 19]. Nie do końca został wyjaśniony stosunek gwar kociewskich do kaszubszczyzny. Co prawda, granica kaszubsko-kociewska jest wyraźna (bez częstego w takich wypadkach pasa przejściowego) i prawie niezmienna od początku XX wieku (tj. od badań F. Lorentza i K. Nitscha). (Zob. Mapa nr . Granica kociewsko-kaszubska [za: Z. Topolińska 1964, 16].) Wyznaczają ją m.in. kociewskie a jasne pochodzące z długiego a (czyli brak a pochylonego) w opozycji do kaszubskiego o jako kontynuantu a długiego, kociewskie miękkie spółgłoski ś, ź, ć, dź – kaszubskie stwardniałe s, z, c, dz (brak hasła w bazie|kaszubienie|), akcent na Kociewiu zgodny z ogólnopolskim, tj. 12|paroksytoniczny| wobec 4|akcentu inicjalnego| na południu Kaszub, kaszubskie szwa, którym odpowiadają w gwarach kociewskich samogłoski i, y, u [por. Rzetelska-Feleszko 1970, 13, Nitsch 1958, 6]. Łączność gwar Kociewia północnego z Kaszubami wynika albo z pierwotnej ekspansji cech kaszubskich na tereny pozakaszubske, tj. kociewskie, albo z wycofywania się z Kociewia cech wspólnych niegdyś tym gwarom i kaszubszczyźnie. Ten drugi kierunek zmian początkowo dialektolodzy uważali za bardziej prawdopodobny [Rzetelska-Feleszko 1970, 16-17]. Panował bowiem pogląd, że gwary kociewskie powstały na pierwotnym kaszubskim podłożu [Nitsch 1958], albo przynajmniej północne Kociewie ma dawny 272|substrat| kaszubski [Stieber 1965, 41]. Zakończenie prac nad Atlasem językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich przyczyniło się do podjęcia na nowo zagadnienia substratu kaszubskiego na Kociewiu. Kwiryna Handke po analizie danych językowych atlasu stwierdziła, że nawet tak bogaty materiał, jaki został zawarty w AJK, „nie jest w stanie potwierdzić szerszego w przeszłości zasięgu dialektu kaszubskiego, a może jedynie świadczyć o rozprzestrzenianiu się pewnych faktów językowych (bez przesadzania chronologii). Z tym wszakże zastrzeżeniem, że materiał współczesny nie daje rozstrzygającej odpowiedzi na pytanie, czy są to ślady dawnego zasięgu cech, czy też raczej wtórnego rozprzestrzeniania się leksemów (lub form) zawierających dane cechy. Natomiast znacznie dokładniej na podstawie tego materiału można opisać związki gwar kaszubskich z sąsiednimi, płynność granic między gwarami, rysujące się strefy graniczne i tereny gwar przejściowych”. Następnie autorka stwierdza: „Tak więc materiał AK nie potwierdzając tezy K. Nitscha o większym w przeszłości terytorium zajmowanym przez dialekt kaszubski, potwierdza jego tezę (...) o wzajemnej łączności i zależności sąsiadujących ze sobą gwar części Pomorza (i ich związkach z Wielkopolską)”. [Handke 1997 (1979), 304-305]. Podobnie już wcześniej Hanna Popowska-Taborska, podkreślając związki kaszubsko-kociewskie, stwierdzała, że zjawiska kaszubskie obecnie występujące poza współczesną granicą południową kaszubszczyzny są wynikiem ekspansji niektórych cech kaszubskich na teren gwar sąsiednich [1961, 110]. Od zachodu Kociewie graniczy z Borami Tucholskimi. Granica kociewsko-tucholska jest rozmyta; charakteryzuje się pasem wsi, w których gwarze występują niektóre cechy kociewskie, a niektóre borowiackie [Nitsch 1954, Zabrocki 1937]. (Zob. Mapa nr . Granica kociewsko-tucholska [za: Zabrocki 1980 (1937), 433]). Przy jej wytyczaniu jako podstawowe kryterium przyjmowano za podstawę kociewski brak a pochylonego. Położenie Kociewia przy tak ważnym i ruchliwym szlaku osadniczym, jaki stanowiła Wisła, sprawia, że dla charakterystyki gwar kociewskich ważne jest wskazanie, kiedy i skąd dane zjawiska językowe się pojawiły lub kiedy i w którym kierunku się wycofały, gdyż jak podkreśla Ewa Rzetelska-Feleszko: „Kociewie jest takim obszarem gwarowym, którego cech językowych nie można opisywać statycznie. Każdy z faktów wymaga równoczesnej charakterystyki geograficzno-chronologicznej” [1970a, 147]. Sądzi się, że przyczyną wytworzenia się dialektu kociewskiego stały się nie tyle czynniki kolonizacyjne – najpierw w średniowieczu fali osadnictwa kujawsko-chełmińskiego, a następnie od XVI w. – mazowieckiego [Rzetelska-Feleszko 1970a, 148], co kulturowe. Oddziaływały tu ustawiczne związki Polski z Gdańskiem, idące biegiem Wisły i szerzące mowę centralnej Polski (kujawsko-chełmińską i mazowiecką) uznawaną za bardziej kulturalną [Nitsch 1958, 96]. Dwie podstawowe cechy fonetyczne, stanowiące kryteria podziału na dialekty polskie, łączą Kociewie z dwoma wielkimi zespołami dialektalnymi. Gwary kociewskie charakteryzuje bowiem brak 149|mazurzenia| (por. drożdżówki, barszczyk, rozpuszczóno, czynstowanie), tak jak dialekt wielkopolski, ale 81|fonetyka międzywyrazowa nieudźwiczniająca| jest zgodna z dialektem mazowieckim (np. tak rano, z jabłek i byli, Tać jak my). Prawdopodobnie jest to cecha wtórna, szerząca się z Mazowsza, ale nie pozostały ślady dawnej wymowy, gdyż brak tu form historycznie złożonych, typu

niósem / niózem (jest: ja niós). {tt}81|Fonetyka międzywyrazowa nieudźwięczniająca{/tt} jest zatem wynikiem późniejszej ekspansji mazowieckiej na te tereny, podobnie jak i inne liczne cechy mazowieckie. Szczególnie ważny przy charakterystyce gwar kociewskich jest fakt braku a pochylonego (np. ja byłam zła, ja pamiętam), który podkreślał Kazimierz Nitsch [1956, 19]. Wyróżnia on bowiem w sposób zdecydowany Kociewie z pozostałych obszarów gwarowych północnej Polski. Cecha ta zbliża też gwary kociewskie do języka ogólnego, w którym również dawnemu a długiemu odpowiada a jasne. Prawdopodobnie powstała w wyniku substytucji o < przez a pod wpływem dialektu mazowieckiego. Naśladowując wymowę mazowieckiego a ścieśnionego, percypowanego jako a, unikając natomiast pomorskiej wymowy dawnego a długiego jako o, ludność Kociewia zastąpiła to o nowszym a [Górniewicz 1967, 152]. Pozostałe samogłoski pochylone, tj. e, o, pochodzące z dawnych samogłosek długich, podobnie jak w większości gwar polskich, zachowują się jako odrębne dźwięki lub – częściej e pochylone – podwyższa jeszcze swoją artykulację i utożsamia się z samogłoską wysoką i/y, np. świeże, nie wylewa, wiesz, świecónce = świeże, nie wylewa, wiesz, świecące. {tt}231|Samogłoski nosowe{/tt} tracą rezonans nosowy w {tt}315|wygłosie{/tt}, jednocześnie -ą nieco podwyższa artykulację, stąd daje mniej lub bardziej ścieśnione o, czasem bliskie u, np. poświęcónko, ze sobo, dzwóniu, dadzo = poświęcónką, ze sobą, dzwónią, dadzą; -ę ulega odnosowieniu w -e, np. na pastyrke = na pasterkę; ale ponieważ biernik lp. rzeczowników żeńskich najczęściej utożsamia się z mianownikiem, to oznacza pierwotną {tt}283|szeroką wymowę ę{/tt}, np. na chałupa, choinka, miałam cała dupa sina = na chałupę, choinkę, miałam całą dupę siną. W śródgłosie natomiast ę wymawiana jest wąsko przez naszych informatorów, pochodzących z północnego Kociewia, np. czynstowanie, ryncznie, nie byńdze = częstowanie, ręcznie, nie będzie; podobnie występuje wąska wymowa ą, np. tysiunclecia, soumsiady, pobłóndził, pióntek // piountek, dziewińcdziesiónt = tysiąclecia, sąsiady, pobłądził, piątek, dziewięćdziesiąt. W literaturze dialektologicznej wymowa samogłosek nosowych jest opisywana jako zróżnicowana na terenie Kociewia. Stała się nawet dla Kazimierza Nitscha [1958, 96] kryterium podziału gwar kociewskich na trzy zespoły: 1) południowokociewskie (między Brdą a Wisłą) z zachowaniem nosowości przed szczelinowymi, z szeroką wymową ę, a wąską ą: ganś, ksiunżka = gęś, książka; 2) środkowokociewskie (nad Wierzycą) z szeroką wymową ę, a wąską ą, ale z zanikiem nosowości samogłosek nosowych przed spółgłoskami szczelinowymi: gasi = gęsi; 3) północnokociewskie (między Tczewem a Skarszewami) także z zanikiem nosowości przed szczelinowymi, ale z wymową wąską ę: gyęsi = gęsi, zyemby = zęby (tak samo Zabrocki [1980 (1933), 427-428], według późniejszych badań H. Górniewicza natomiast występuje tu wymowa taka jak na środkowym Kociewiu, różni się natomiast wymowa grupy eN, a więc ganś, gamba, ale leyn, cieymno [Górniewicz 1967, 155-156]). Prawie na całym Kociewiu (z wyjątkiem północy) grupa eN wymawiana jest szeroko paralelnie do szerokiej wymowy samogłoski nosowej ę, jako aN: sianam, pługam = sianem, pługiem. Wymowa ta szybko się wycofywała, gdyż była często wyśmiewana, np. powiedzeniami: nie bańdzie Mniamniec pluł nam w gamba; cilander pank na same śwanta [za: Górniewicz 1967, 154]. Grupa oN charakteryzuje się natomiast wymową zwężoną jako óN, czyli przed spółgłoskami nosowymi zawsze samogłoska o wymawiana jest wąsko: słóne, rozpuszczone, świncónki, zapómne, doum, koumin, świcónce, postrojónne, zielónne, odrobiónne, pożyczónno, kón, dzwónkem, zrobiónne, wydzierzawionne, dómek, boumba, ogón, bómbby, kóniec, póniedziałek, zbómbardowane, stróny, klouny, wagouny, kónie, słoumy, słómy, dzwóniu = słone, rozpuszczone, święconki, zapomnę, dom, komin, postrojone, zielone, odrobione, pożyczono, koń, dzwonkiem, zrobione, wydzierzawione, domek, bomba, ogon, bomby, koniec, poniedziałek, zbombardowane, strony, klony, wagony, konie, słomy, dzwonią. Związki gwar kociewskich z dialektem wielkopolskim to – oprócz braku mazurzenia – takie cechy, jak:

- dźwięczne w po spółgłoskach bezdźwięcznych, czwartek, czasem też wymawiane w innej pozycji jako w dwuwargowe, a nie wargowo-zębowe, np. dwóch, dworzec, dworca, czwórkami;
- końcówka -ma w 1. os. lmn. trybu rozkazującego (wspólna dla Kociewia, Borów Tucholskich, części Kujaw i Wielkopolski), np. róbma, pizma = róbmy, pizmy [przykłady za: Górniewicz 1967, 165];
- wspólne słownictwo, np. koryto ‘żłób’; łeb ‘piasta w kole wozu’; szpice ‘szprychy’;. Bardzo silne i liczne są nawiązania do dialektu mazowieckiego, por.
- stwardnienie w’ w grupach św’; ćw’; dźw’;, czyli wymowa: śwecili, śwontki = świecili, świętki; oraz w stwardnienie m’ w końcówce -ami: grzybamy, z grzybami, wiosłami, deskami, z psamy = grzybami, wiosłami, deskami, psami, a także w zaimku mi;
- twarda {tt}250|spółgłoska l{/tt} przed i, tu wymawianym jako głoska pośrednia między i a y, np. nosilyi, rozdzielalyi, kończylyi, zniszczylyi, spadlyi, rozebralyi, postawylyi, powycinaly, mieli, przyprawdzilyi, wycinaly, wiładowaly = nosili, rozdzielali, kończyli, zniszczyli, spadli, rozebrali, postawili, powycinali, mieli, przyprawdzili, wycinali, wyładowali;
- miękkie ch’ w pierwotnej grupie chy: chiba = chyba;
- twarde k przed samogłoską e, czyli brak zróżnicowania między grupą ke/kie, ge/gie: kedyś, dzwunkem, grabkyi, elegancke, jakeś, pociągem, pol’ske = kiedyś, dzwonkiem, grabki, eleganckie, jakieś, pociągami, polskie;
- {tt}198|przejście śródgłosowego -ar- > -er-{/tt}, niepotwierdzone w naszych nagraniach, ale liczne

przykłady przytoczono w literaturze przedmiotu [Rzetelska-Feleszko 1970, 19]: poderty, wyterty, zaperty, derł, terł, umerł, zzerł = podarty, wytarty, zaparty, darł, tarł, umarł, zzarł;

- końcówka -owiu w {tt}38|celowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego{/tt} - synowiu, ojcowiu, niepoświadczona w nagraniach;

- przyrostek -ak w nazwach istot młodych, np. dzieciak, cielak, prosiak;

- wspólne słownictwo, czasem o szerszym zasięgu, np. chodaki ‘stare buty z odciętymi cholewami’;, trzon ‘dno pieca chlebowego’;, jagła, jaglija ‘świerk’;.

Ogólnie północnopolskie cechy o szerokim zasięgu lub charakterystyczne dla części gwar północnej Polski to:

- zrównanie i i y, czyli wymowa i niemiękczącego poprzedzających spółgłosek lub wymowa głoski pośredniej między i a y, np. korytarz, rybaki, ryb, wszyisko, czszyimał, szyiny,

małyi, baraki, cegłyi, obityi, wikopane, przyikryć, skończyli, Niemcyi, wyibuchła, starszyi, tedyi onyi, myi chłopcyi dostalyi, wyiłożyli, nazyiwam, wszisko, wipalane, dziewczyiny = korytarz, rybaki, ryb, wszystko, trzymał, szyny, mały, baraki, cegły, obity, wykopane, przyikryć, skończyli, Niemcy, wyibuchła, starszy, tedy oni, my chłopcy dostali, wyiłożyli, nazywam, wszystko, wypalane, dziewczyiny;

- asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, nieobecna w naszych nagraniach, ale dobrze poświadczona w opracowaniach gwar kociewskich i w tekstach gwarowych z Kociewia, np. pamniantum, ziamni, kupsiuł = pamiętam, ziemi, kupił [przykłady za: Nitsch 1960, 252, 254], por. też formy kamniuski zmiata = kamuski zmiata w zagadce kociewskiej [za: Sychta 1980 I, 46];: Co to jest? Szachta machta, dziurawa płachta, // Po polu lata, kamniuski zmiata.

- końcówka –m w 1. os. lmn. czas terażniejszego (zob. niżej),

- charakterystyczna {tt}170|odmiana liczebnika dwa{/tt} tylko z formą dwa (bez dwie) stosowaną w połączeniach z rzeczownikami wszystkich rodzajów, niepoświadczona w naszych tekstach, ale przytaczana często w opracowaniach: dwa dziewczyny, dwa kobiety [Górniewicz 1967, Rzetelska-Feleszko 1970];

- brak rozróżnienia rodzajów w czasie przeszłym w liczbie mnogiej na skutek upowszechnienia się form męskoosobowych, na poziomie składni skutkujący brakiem zgody pod względem rodzaju w połączeniach: podmiot w postaci rzeczownika niemęskoosobowego w lmn. (przymiotnik określający też w formie niemęskoosobowej) + orzeczenie w czasie przeszłym na -li: byli przecież te różne śledziki, śledzie w oleju różne byli. Brzózki byli rozpuszczone, dzieci rzucali, byli przecież pierótki, te majstry rozdzielali, te boumby w powietrze pošli, wszystkie okna powylatywali, drzwi sie pootwierali, zostali zbombardowane, żonate dostalyi dziesięć złotych, dziewczyny robili pol’ske, te ludzie różne byli, dziewczyny tyż byli;

- wspólne północnopolskie słownictwo, np. gęste mleko ‘zsiadłe mleko’;, obora ‘podwórce’;, paśnik ‘pastwisko’;, posowa ‘pułap’; (także w Polsce zachodniej), wybudowania ‘domy stojące za wsią’;, gżegzółka ‘jaskółka brzegówka’;, rozgrania ‘rozwidłona gałąź’;, snadka ‘płytk’; (o wodzie) [Rzetelska-Feleszko 1970, 26-27. Również brak wymowy dyftongicznej samogłosek łączy Kociewie nie z Wielkopolską, która ją zna, lecz z całą Polską północno-wschodnią i znaczną częścią gwar centralnopolskich. Są również zjawiska o jeszcze szerszym zasięgu, prawie ogólnogwarowe, np.

upowszechnienie końcówki -ów w dopełniaczu lmn., niezależnie od rodzaju rzeczownika, np. dziewczynów marków gospodarzów = dziewczyn, marek, gospodarzy; {tt}202|przejście -ił/-ył > -uł{/tt} w formach czasownikowych (północno- i zachodniopolskie), np. chodziuł, nie buł, wziuł = chodził, nie był, wziął; czy

{tt}213|rozpodobnienie{/tt} grupy kt, np. chtoś = ktoś lub {tt}214|rozszerzenie artykulacyjne{/tt} przed spółgłoskami półotwartymi, np. fortki = furtki. Cechy szczególne gwar kociewskich to –

oprócz braku a pochylonego – przede wszystkim innowacje fleksyjne, polegające na uproszczeniu odmiany wyrazów. Gwary kociewskie pod tym względem są zaliczane do najbardziej nowatorskich. Jedno

z najbardziej wyrazistych zjawisk to tzw. neologizm kociewski, czyli końcówka -óm w 1. os. lp. w czasie przeszłym, pierwotnie tylko w r. męskim, następnie utrwalona dla obu rodzajów: męskiego i żeńskiego (czyli używana zarówno przez mężczyzn, jak i przez kobiety), np. skakałóm, mniałóm = skakałem, miałóm / skakałam, miałóm. Powstała ona na skutek analogii do kociewskich form czasu terażniejszego, typu gadóm, wołóm, a przyczyny jej przeniesienia do czasu przeszłego upatruje się w tendencji do przywrócenia zachwianej przez wymowę eN jako aN opozycji form męskich i żeńskich w czasie przeszłym, gdyż formy męskie, typu skakałem w wyniku wymowy e przed spółgłoską nosową m jako a utożsamiały się z żeńskimi, typu skakałam. Z pierwotnie form męskich rozszerzyła się na formy żeńskie [Górniewicz 1967, 162-163]. Kończówka ta dość szybko zanikła na skutek uproszczenia odmiany przez wprowadzenie form analitycznych czasu przeszłego, typu ja skakał. W naszych tekstach nie została już potwierdzona,

ale można ją zauważyć w tekstach stylizowanych (por. opowiadania i scenariusze w gwarze kociewskiej autorstwa Barbary Pawłowskiej) lub jeszcze usłyszeć w pieśniach ludowych, np. Szedłóm ja raz boram, boram malinowim, Natrafsiełóm trzech panianków, zbieireli jagody. [za: Sychta 1980 I, 34]. Inna charakterystyczna cecha kociewska, która rozszerzyła się na Malborskie i południowe Kaszuby, to {tt}brak hasła w bazie|formy 3. os. liczby mnogiej czasu przeszłego{/tt} na -eli zamiast ogólnopolskiego

-ali, np. śpieweli, szmageli, wynaszeli, powynaseli = śpiewali, smagali, wynaszali (tj. wynosili), powynosili. Formy te powstały w wyniku analogii do form na –eli (typu mieli), ale podczas gdy cała prawie północna Polska ma typ sieli, leli (zamiast staropolskiego, a dziś południowego gwarowego sioli, loli) i gadali, wołali, to gwary kociewskie uprościły maksymalnie to zróżnicowanie i mają tylko jeden prosty typ -eli [Górnowicz 1969, 163]. Kolejna innowacja kociewska to wprowadzenie opisowych form czasu przeszłego, które polegają na tym, że nie końcówki rozróżniają wyrazy, lecz zaimki i partykuła że z dołączaną odpowiednią końcówką: ja żam gadał, ty żeś gadał, mi żam gadeli, wi żeśta gadeli. Partykuła często bywa opuszczana, stąd jeszcze prostszy typ odmiany: ja gadał, ty gadał, mi gadeli, wi gadeli [Górnowicz 1969, 163-164], a więc {tt}93|formy analityczne czasu przeszłego{/tt} tylko z zaimkiem sygnalizującym poszczególne osoby. W nagranych tekstach rzadko został poświadczony typ czasu przeszłego z partykułą że: żem pobłóndził, żem pošli = pobłóndziłem, poszliśmy // myśmy poszli; częstszy jest drugi typ uproszczony: ja chodziul, mi wozili, my czekali, ja był chłopcem, ja miał siedemnaście lat, ja robił, ja dostał strachu = chodziłem, woziliśmy // myśmy wozili, czekaliśmy // myśmy czekali, byłem, miałem, robiłem, dostałem. Obok tego są jednak dość liczne przykłady form końcówkowych typowych dla całej Polski północnej z końcówką -m w 1.os. lmn. czasu przeszłego: wyślim, zapchelim, musielim, jechalim, przynieślim, poślim = wyszliśmy, zapchaliśmy, musieliśmy, jechaliśmy, przynieśliśmy, poszliśmy, oraz form zgodnych z ogólnopolskimi, typu byłem. W koniugacji w czasie terażniejszym charakterystyczne jest nie tylko usuwanie oboczności samogłoskowych (ja bierę – ty bierzesz), lecz także i spółgłoskowych: ja bierze – ty bierzesz, co jest wspólną innowacją kaszubsko-kociewsko-malborską [Górnowicz 1969, 164-165]. W 1. os. lmn. czasu terażniejszego i przyszłego prostego panuje końcówka -m, np. przyjdziem, przyniesiem = przyjdziemy, przyniesiemy. W {tt}brak hasła w bazie|formach 2. os. lmn. rozkaźnika{/tt} i {tt}92|formach 2. os. lmn. czasu terażniejszego{/tt} trybu oznajmującego wyłączność (oprócz funkcji {tt}183|pluralis maiestaticus{/tt}) uzyskała natomiast końcówka -ta, np. chodźta = chodźcie; por. też przykłady form z końcówką -ta w piosence kociewskiej śpiewanej do tańca U balwierzu, czyli u fryzjera [za: Sychta 1980 I, 13]: Gólta brodi, gólta brodi, Włosi wiriwajta, A jak broda ogolita, Wósy wiriwajta! Inną ważną cechą wynikającą z tendencji do uproszczenia fleksji jest wyłączność końcówki -ę w bierniku liczby pojedynczej w całej {tt}43|deklinacji{/tt}, a więc nie tylko w rzeczownikach, lecz także w zaimkach i przymiotnikach. Kończówka ta w wyniku procesów fonetycznych, tj. {tt}283|szerokiej wymowy ę{/tt} jest realizowana jako -a, stąd również Błp. zaimków i przymiotników (nie tylko rzeczowników), równa się mianownikowi, np. na dwunasta, miałam cała dupa sina, w świętojańska noc = na dwunastą, miałam całą dupę siną, w świętojańską noc. Od sąsiednich Borów Tucholskich Kociewie odróżnia się przede wszystkim brakiem a pochylonego, brakiem dyftongizacji samogłoski o, ó, stwardnieniem w’ w grupie św’, formami rozkaźnika na -aj (w Borach -ej), formami czasu przeszłego na -eli, których gwary borowiackie nie znają, zatrąta nosowości przed spółgłoskami szczelinowymi na Kociewiu (z wyjątkiem południa), przejściem -ar- > -er-, zmianą -ił // -ył w -uł, a ze strony borowiackiej resztkami procesu {tt}2|afrykatzacji spółgłosek tylnojęzykowych{/tt}, czyli wymową ć, dź zamiast k’, g’. Z powyższego zestawu cech wynika, że większość zjawisk wytyczających granicę kociewsko-borowiacką i różnicujących oba zespoły gwarowe jest wynikiem ekspansji cech mazowieckich na teren Kociewia. Wspólne natomiast dla gwar kociewskich i borowiackich cechy językowe to przede wszystkim zjawiska północnopolskie o szerokim zasięgu (np. typ dwa krowi, zmieszanie i, y; wymowa samogłosek pochylonych o, e, końcówka -m w 1. os. lmn. czasu ter.), stare cechy kaszubskie o pierwotnie szerszym zasięgu oraz niektóre bardzo ekspansywne sięgające aż do Borów Tucholskich mazowizmy. Niewiele odnotowano wspólnych tylko kociewsko-tucholskich wyrazów, np. przyboczna, przybocznicia ‘druhna’, pierzgle ‘łupież’ [Rzetelska-Feleszko 1970, 29]. Od gwar malborskich, z którymi łączy Kociewie bardzo wiele cech (m.in. brak a pochylonego, zwężenie o przed spółgłoską nosową, {tt}221|samogłoski pochylone{/tt} o, e jako odrębne dźwięki,), także tych o szerszym północnopolskim (czy dawnym mazowieckim) zasięgu (np. zrównanie w wymowie i, y; {tt}271|stwardnienie w’ w grupach św’, ćw’, dźw’{/tt} i m’ w końcówce –ami; twarda spółgłoska l przed i) odróżnia natomiast malborskie {tt}284|szlakiwanie{/tt} (gwary kociewskie rozróżniają natomiast trzy szeregi spółgłosek: s, z, c, dz – sz, ź, cz, dź – ś, ź, ć, dź), wymowa grupy eN (w Malborskiem wąska z e pochylonym, na Kociewiu – na ogół szeroka), wymowa samogłosek nosowych (w Malborskiem zwężona), zachowanie {tt}102|frykatywnego r{/tt} w Malborskiem (brak na Kociewiu), {tt}30|bezokolicznik{/tt} na -uwać (podskakuwać, usługować, rozkazuwać, przygadować) i formy czasu przeszłego z -uw- w Malborskiem, a -ywać przejęty z Mazowsza na Kociewiu. Łączy też Kociewie i Malborskie nowatorska, uproszczona fleksja, gdyż żadne gwary nie uprościły odmiany wyrazów tak bardzo jak gwary kociewskie i malborskie [Górnowicz 1967, 161]. W słowotwórstwie kociewskim warto zwrócić uwagę na formanty tworzące nazwy ekspresywne [Pająkowska 1990, 1997, 59-65]:

- przyrostek ekspresywny or w takich derywatach, jak, np. gapior, guzior, krzakor – pochodnych od wyrazów: gapa, guz, krzak;
- augmentatywno-pejoratywne formacje z -ora, np. babora, mamora, muchora, siatora, chuściora, utworzone od podstaw: baba, mama, mucha, siatka, chustka;

- przyrostek -ory w kilku formacjach występujących najczęściej lub tylko w liczbie mnogiej: gaciory, flakory, statory, szmaciory, utworzone od wyrazów: gacie, flaki, statki (tj. naczynia kuchenne), szmaty;

- przyrostek ekspresywny -ón w zgrubieniach: pijón, ślepón, zmarzlón, psión ‘psisko’; kotón ‘kocisko’; koślón ‘ktoś koślawy’; formant ekspresywny -ón tworzy derywaty od nazw osób (również imion własnych), zwierząt i niektóre inne, np. Kazión – Kazik, kurczón – kurczak, burón – burak;

- -uszek: tworzących nazwy zdrobniałe, np. kamuszek, kubuszek (ogp. kamyczek, kubeczek); oraz -iszek/-yszek: garnyszek, czubyszek, woryszek (ogp. garnuszek, czubeczek, woreczek), także -aszek: robaszek, chłopaszek (ogp. robaczek, chłopaczek). Formanty -uszek i -yszek występują dość często obocznie, np. używa się formy kubyszek i kubuszek na określenie małego kubka. Formacje z -yszek występują raczej w języku starszego pokolenia. Dobrze poznane zostało słownictwo gwar kociewskich, szczególnie dzięki 3-tomowemu słownikowi kociewskiemu Bernarda Sychty oraz pracom M. Pająkowskiej [1997, 2000], E. Rzetelskiej-Feleszko [1970a] Jak podkreśla Ewa Rzetelska-Feleszko [1970a, 148] Kociewie jest jednak terenem, na którym brak wyraźnej odrębności w zakresie rodzimego słownictwa, stąd też wyrazów specyficznie kociewskiego jest niewiele, np. babuś, buś ‘dziadek’; dannik, gałka ‘żrenica’; kijanki ‘paliki osadzone w płozach sań’; klep ‘bijak u cepów’; kraty ‘sztachety’; prędkie ‘wczesny’; zarznice, żarznice ‘ospa’. Większość leksyki ma szerszy zasięg, nieograniczony do Kociewia. Wyróżnić tu można ze względu na wspólne zasięgi [przykłady za: Rzetelska-Feleszko 1970a]: a) słownictwo tylko kociewsko-kaszubskie, np. przede wszystkim kaszubizmy sięgające na Kociewie, głównie na północ, rzadziej do centrum, np. seknia ‘męskie ubranie do ślubu’; [Handke 1970]; b) słownictwo wspólne gwarom Kociewia i gwarom położonym na wschód od Wisły, np. karcz, uczba, płużek ‘radło’; obiad ‘południe’; lólek ‘dziadek’; lólka ‘babka’; c) słownictwo łączące Kociewie i Bory Tucholskie, głównie kaszubskie wkraczające na te tereny, np. czechlić, gorzyć się, brzad, bietka, bagna ‘kotna’. Należy podkreślić, że na ogół to słownictwo łączące Kociewie i wymienione obszary gwarowe nie jest specyficzne tylko dla nich, ale np. ma jeszcze inny zasięg. Często jest to leksyka kaszubska o różnym zasięgu na terenie samych Kaszub i sięgająca na obszary sąsiednie Kociewia, Borów Tucholskich i Krajny: a) leksyka ogólnokaszubska występująca także na wymienionych terenach, np. karno ‘stado bydła, ptactwa, gromada ryb’; podskacić ‘podsyć ogień’; czechlić ‘czyścić, skrobać jarzyny’; b) leksyka charakteryzująca dużą część gwar kaszubskich, a spotykana też w sąsiednich gwarach kociewsko-borowiacko-krajniackich, np. charłężyc ‘podkradać’; ‘zagarniać dla siebie’; ‘zapracowywać się’; bietka, wietka ‘klepka beczi’; c) leksyka przeważnie południowokaszubska i jednocześnie występująca na przyległych terenach Kociewia, Borów i Krajny, np. zator ‘miejsce na jeziorze, gdzie się zaczyna głębia’; kurzatwa ‘zadymka śnieżna’; wapiór, wapior ‘wyspa’ [Handke 1997 (1979), 298-303].

Dużą część zasobu słownikowego gwar kociewskich stanowią także wyrazy ogólnogwarowe lub obejmujące dużą część gwar Polski. Interesujące, choć nie wyłącznie kociewskie, jest słownictwo ekspresywne. W słowniku Bernarda Sychty znajduje się przeszło 5500 haseł, z czego 3520 to rzeczowniki, które dotyczą następujących kręgów tematycznych: człowiek- 25%, narzędzia, sprzęty- 16%, zwierzęta- 12%, teren, obiekty -7%, rośliny - 6% [Pająkowska 1997, 21]. Większość nazw określających człowieka odnosi się do jego zachowania, cech fizycznych i psychicznych, przeważnie mają one charakter wartościujący, subiektywny, często ekspresywny, nacechowany stylistycznie:

- wysoki: długaja, długajca, długas – człowiek duży, niezgrabny; gibas – człowiek wysoki, smukły; glizdra – wysoka, chuda kobieta;
- niski: hupus, konus – człowiek małego wzrostu, pertek;
- tęgi: celbert – dziecko tłuste, grubasek; grubela – człowiek otyły; bulwa – przezwisko człowieka otyłego, bekera – silna, tęga kobieta;
- chudy: piskater – wysoki, chudy mężczyzna; lebioda – mężczyzna słaby; zgaga – człowiek wąły, zwierzę zabiedzone; chochla – cienka, wysoka dziewczyna, mirchlón – chłopiec chudy [Pająkowska 1997, 22-23]. Liczne są ekspresywne, wskazujące na różne wady, określenia człowieka:
- płacziwego: beczek, bakała, płaczek, riczek;
- gadatliwego: czaber, czafrot, fafrot, żeńskie fafrotka;
- zrzędlivego: burgot; manczek – człowiek zamęczający otoczenie swoimi sprawami; zmudnik;
- skąpego: chciwolec, knifka;
- łakomego: głodak; wołoduch [przykłady za: Pająkowska 1997, 25-28]. Ciekawe są też ogólne określenia człowieka mało wartościowego, np. nicpota – człowiek nikczemny, ochab – zły człowiek, czy ekspresywne nazwy osób ze względu na wykonywanie charakterystycznej dla nich czynności lub na jej przedmiot: bulwarz – człowiek lubiący jeść dużo ziemniaków, chlejtus – pijak, dłubała – człowiek często dłubiący w nosie. Dużo jest też nazw ludzi słabych, ułomnych, nieurodzivych: bulaja – człowiek z dużą głową, blisala – żartobl. mężczyzna

łysy, dupuś – fujara, niedołęga, grajda – człowiek guzdrający się, grzebek – maruda, mgleja – człowiek łatwo mdlejący, rąkela – człowiek bez jednej lub dwóch rąk. Nieco poniżej 5% zajmują nazwy: części ciała, odzieży i żywności, co stanowi ogólnie (wszystkie rzeczowniki odnoszące się do desygnatów postrzeganych zmysłowo) około 80%. Pozostałą część zbioru rzeczowników stanowią nazwy abstrakcyjne, określające czynności, stany, właściwości, cechy, np.: czarowaństwo – zajmowanie się czarami; gorzkota – gorzkość; koczołunek – czuwanie; łga – kłamstwo; marzeja – półsen; skritwa – tajemnica [Pająkowska 1997, 21]. Kociewie jest terenem, na którym oddziaływały językowe wpływy niemieckie – od strony Gdańska, Malborka, Prus Wschodnich. Pomimo jednak tego wielowiekowego oddziaływania, w gwarach kociewskich występują głównie germanizmy leksykalne i – w mniejszym stopniu – składniowe. Germanizmy pojawiają się zwłaszcza w tych sferach leksyki, na które miał wpływ oficjalny język niemiecki w czasie zaborów np. w dziedzinie rzemiosła wiejskiego i nowszej kultury materialnej [Górniewicz 1967, 167-168], np. albrat ‘skrzynia do siekania mięsa’; blutka ‘kiełbasa z krwi’; leberka ‘wątrobianka’; muszkibada ‘cukier’; cuk, bana ‘pociąg’; szmaguster ‘zwyczaj bicia różgami w drugi dzień świąt wielkanocnych’; sychta ‘warstwa snopów’; koćmuga ‘komar’; munia ‘pysk krowy’; falga ‘dzwono u koła’; ryf / ryfa ‘obwód na kole’; szyca / szycel ‘szczyt wozu’; midwach ‘miejsce nad klepiskiem’; tylwant / tylbant ‘przegroda z desek między sąsiedkiem a klepiskiem’; kryczka ‘brukiew’; papla ‘topola’ [Rzetelska-Feleszko, 1970, 27-28]. Germanizmy te mają na ogół zasięg szerszy, wspólny dla całej Polski północnej lub jej części, w do dziś stanowią żywe składniki języka kociewskich wsi. Słownictwo kociewskie obecne jest w różnych formach piśmiennictwa, współcześnie też w odnowionej lokalnej prasie. Do germanizmów składniowych zaliczyć można natomiast częste użycie strony biernej form czasownikowych, np. już móm wszystko kupione, panna młoda je pożegnana, ón ma ta książka przeczytana = już wszystko kupiłem, pożegnali pannę młoda, przeczytał tę książkę. czy konstrukcja analityczna z + narzędnik zamiast narzędnika, np. kopnół ta piłka z nogo = kopnął tę piłkę nogą [Górniewicz 1967, 168]. Gwary kociewskie ulegają w dużym stopniu wpływom języka ogólnego. Kociewiaci wybywają się zwłaszcza cech wyśmiewanych i uświadamianych jako gwarowe, np. szerokie wymowy grupy eN i nosówki -ę. Już ponad pół wieku temu po badaniach terenowych na Kociewiu w 1952 r. Kazimiera Warczewska zauważyła, że Kociewiaci wstydzą się swojej gwary i szybko jej się wybywają. W związku z tym przyszłość gwar Kociewia uważała za przesądzoną, stwierdzając: „Za kilka czy kilkanaście lat trudno będzie o jakiegokolwiek materiały z żywego dialektu kociewskiego” [1954, 125]. Prognoza ta nie do końca okazała się trafna, choć rzeczywiście obecnie badania na Kociewiu są bardzo trudne. Pewne cechy gwarowe utrzymują się jednak bardzo dobrze i zostały poświadczone w naszych nagraniach. Modna obecnie tendencja do podkreślania odrębności regionalnych też przyczyniła się do ożywienia gwar kociewskich. Z drugiej strony gwary kociewskie jako stosunkowo bliskie językowi ogólnemu ekspandowały na tereny sąsiednie, w Malborskie, Bory Tucholskie, nawet na południowe Kaszuby, niwelując szereg różnic językowych. Literatura: Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich, opracowany przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kierunkiem Zdzisława Stiebera i Hanny Popowskiej-Taborskiej), t. 1-15, Wrocław 1964-1978. Górniewicz Hubert, Dialekty kociewski i malborski, [w:] Pomorze Gdańskie IV. Literatura i język”; Gdańsk 1967, s. 147-172. Pająkowska Maria, Gwary kociewskie jako przedmiot badań, [w:] Ze studiów nad dialektem kociewskim i kaszubskim, pod red. , Warszawa-Poznań 1989. Pająkowska Maria, Na Pomorzu jest też Kociewie, [w:] Polszczyzna bydgoszczan, pod red. Małgorzaty Świąćickiej, Bydgoszcz Pająkowska Maria, Słownictwo kociewskie a kultura ludowa. Wybrane zagadnienia z zakresu słownictwa gwarowego, wyrażającego sądy wartościujące o człowieku, Bydgoszcz 1997. Pająkowska Maria, Słowotwórstwo rzeczowników w gwarze kociewskiej, Bydgoszcz 1990. Pająkowska-Kensik, Mały słownik kociewski, Tczew 2000. Rzetelska-Feleszko Ewa, Dialekt kociewski – problematyka, granice, słownictwo, [w:] Pomorze Gdańskie VI: „Kociewie”; Gdańsk 1969, s. 5–32. Rzetelska-Feleszko Ewa, Słownictwo Kociewia, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” IX, 1970, s. 147-160. Sychta Bernard: Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej, Wrocław 1980. Topolińska Zuzanna, Kaszubsko-tucholska i kaszubsko-kociewska granica językowa, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”; X, Łódź 1964, s. 14-22. Zabrocki Ludwik, Charakterystyka językowa Pomorza, [w:] Tydzień o Pomorzu, pod red. L. Zabrockiego, 1933 (przedruk w: Ludwik Zabrocki, U podstaw struktury i rozwoju języka, Warszawa-Poznań 1980, s. 417-431).